

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ
(สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ)
ในระยะเป็นอธิบดีกรมศึกษาธิการและเสนาบดีกรมธรรมการ

เมื่อมีพระบรมราชโองการแต่งตั้งพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เป็นอธิบดีกรมศึกษาธิการ และต่อมาได้โอนหน่วยงานอื่น เช่น กรมพยาบาล กรมพิพิธภัณฑ กรมธรรมการ และให้ใช้ชื่อว่า กรมธรรมการ มีฐานะเทียบเท่ากระทรวงเสนาบดี สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ¹ ในขณะนั้นจึงมีตำแหน่งเทียบเท่าเสนาบดี ดังปรากฏในจดหมายของพระยาวิเชียรคีรี (เจ้าพระยาวิฑูรย์คุณากร) ซึ่งมีไปทูลถามพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าโสณบัณฑิตย์เมื่อครั้งโรงพิมพ์ต่างประเทศจะเอาตำแหน่งราชการ กระทรวงธรรมการไปพิมพ์นั้น ถามว่า กรมหมื่นดำรงราชานุภาพจะให้เขียนว่าเสนาบดี หรืออธิบดีประการใด ในเรื่องนี้ได้มีพระราชดำรัสตอบให้ลงว่า เสนาบดี²

การได้รับตำแหน่งในกรมธรรมการเป็นเพราะได้ทรงบริหารงานโรงเรียนในพระบรมมหาราชวัง เป็นที่พอพระราชหฤทัยมาแล้วเป็นประการสำคัญ และเมื่อได้ทรงรับหน่วยงานต่าง ๆ มาอยู่ในความรับผิดชอบของพระองค์ หน่วยงานใดที่ทรงเห็นว่ามีความ

¹ เพื่อความสะดวก ต่อไปจะใช้คำว่า สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 5 เบ็ดเสร็จกิจการ เล่ม 1
แฟ้ม ศ. 1/22, ราชการในกระทรวงธรรมการแลกรมศึกษาธิการ, จดหมายพระยาวิเชียรคีรี
ลงวันที่ 11 ธันวาคม ร.ศ. 110.

ทางคานันน้อยแล้วก็ทรงมอบหมายให้กระทำแทนพระองค์อย่างเต็มที่ เช่น กรมพยาบาลซึ่งมีหน้าที่ควบคุมและจัดกิจการของโรงพยาบาลศิริราช จัดการศึกษาวิชาแพทยซึ่งได้ตั้งโรงเรียนแพทยากรขึ้น ควบคุมดูแลโรงพยาบาลอื่น ๆ ที่มีอยู่ในเวลานั้น สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพได้ทรงเล่าไว้ในนิทานโบราณคดี เรื่องโรงพยาบาลว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้รวมกรมพยาบาลเข้าเป็นส่วนหนึ่งในกระทรวงธรรมการนั้น พระองค์ไม่ทรงมีเวลาไปดูแลโดยใกล้ชิด จึงต้องมอบภาระทั้งหมดให้พระไกรโกษา (เทศภูมิรัตน์) เป็นอธิบดีรักษาการกรมพยาบาล และทรงไปตรวจงานเป็นบางครั้งบางคราว ส่วนกิจการของกรมธรรมการสังฆการี ก็ทรงเห็นว่าเป็นระเบียบเรียบร้อยแล้ว และทรงเห็นว่าพระยาวุฒิชัยการบดี (เจ้าพระยาวิชิตรวงศวิไลไกร) ซึ่งเป็นอธิบดีกรมธรรมการสังฆการี ก็เป็นผู้ชำนาญคานพระสงฆ์ โดยเฉพาะในขณะนั้น จึงทรงมอบหมายภาระหน้าที่ให้จัดการต่อไป แม้พระองค์เองก็ยังต้องทรงสอบถามกิจการคานนี้จากพระยาวุฒิชัยการบดีอยู่เสมอ² ส่วนกรมพิพิธภัณฑสถานและกรมแผนที่ ยังไม่ดีถือว่าเป็นหน่วยงานที่จำเป็นต้องขยายตัวอย่างรีบด่วน การเข้ารับหน้าที่ของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพจึงทรงมีผลงานที่ปรากฏเด่นชัดในคานกรมศึกษาธิการเป็นส่วนใหญ่ และได้ปรับปรุงกิจการในกรมศึกษาธิการคานนี้ คือ

1. วางจุดมุ่งหมายทางการศึกษาให้สอดคล้องกับความต้องการของประเทศ เนื่องจากเป็นระยะที่ทุกหน่วยงานต้องการเสริมขนเข้ารับราชการ จึงเร่งผลิตผู้มีความรู้เฉพาะอาณเขียนหนังสือมากกว่าจะให้ความรู้พิเศษเรื่องอื่น และให้หอกรับราชการทุกคน ประกาศของ

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ "นิทานเรื่องที่ 12 เรื่องตั้งโรงพยาบาล" นิทานโบราณคดี (ฉบับที่ : โรงพิมพ์วงศวิไล 2513), หน้า 209-10.

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, 42 พระประวัติบุคคลสำคัญ, (พระนคร : สำนักพิมพ์บรรณาคาร 2509), หน้า 307.

กรมศึกษาธิการจึงบงกชโยบายการศึกษาไววา

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นว่า วิชาหนังสือเป็นต้น
 เคาคณความเจริญของราชการบานเมืองยิ่งกว่าศิลปศาสตร์ วิชาการอื่น ๆ
 ทั้งสิ้น ถ้าผู้ใดเลาเรียนถองแท้จริง ถึงแมวาจะเป็นคนตระกูลสูงหรือตระกูล
 ต่ำ อย่างใดก็สมควรที่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ชบเลี้ยงให้หมยศศึกษาด้วย
 ราชการบานเมืองฉลองพระเดชพระคุณตามคณานุรูปถวนทั่วกัน ¹

การวางคณานิยมให้ศึกษาเพื่อเป็นขุนนางในระยะนั้น เรียกว่าผลิตแต่ชนชั้นผู้นำ
 การสอบไล่จึงมีผู้สอบตกมาก บางทีสอบตกมากกว่าสอบได้ ดังปรากฏว่า

พ.ศ. 2430	เข้าสอบ	150 คน	สอบได้ประโยคต้น	63 คน		
			สอบได้ประโยคสอง	13 คน		
พ.ศ. 2433	เข้าสอบ	ประโยคต้น 127 คน	สอบได้	85 คน	สอบตก	42 คน
	เข้าสอบ	ประโยคสอง 24 คน	สอบได้	11 คน	สอบตก	13 คน
พ.ศ. 2435	เข้าสอบ	ประโยคต้น 154 คน	สอบได้	59 คน	สอบตก	95 คน
	เข้าสอบ	ประโยคสอง 21 คน	สอบได้	12 คน	สอบตก	9 คน ²

การศึกษาจึงเป็นการแข่งขันกันอย่างหนึ่งที่จะเป็นเกณฑ์คัดเลือก หรือเลื่อนชั้นทาง
 สังคม ตามจุดมุ่งหมายที่ไต่ประกาศไว้ และเนื่องจากเราขาดข้าราชการมาเป็นเวลานาน
 จึงยังทำให้ความเชื่อมั่นนลิกซึงยั้งซึ้น

¹ เอกสารจัดการศึกษา..., "ประกาศกรมศึกษาธิการ จุลศักราช 1247"
 หนา 36, คัดจากราชกิจจานุเบกษา เลม 1 จ.ศ. 1246, หนา 525.

² เอกสารจัดการศึกษา..., "การไลหนังสือและพระราชทานรางวัลนักเรียน",
 หนา 71, 106, 139, และ 140.

2. การปรับปรุงวิธีการเรียนการสอน ได้ทรงนำเอาแบบอย่างที่ใช้ปฏิบัติในโรงเรียนหลวงในพระบรมมหาราชวังมาเป็นแบบอย่าง ทรงกำหนดเวลาเรียน หลักสูตร และทดลองปฏิบัติด้วยการตั้งโรงเรียนในวังของพระองค์เป็นโรงเรียนทดลอง มีโอรส ธิดา และบุตรของคนในวังเป็นนักเรียน ถ้าสิ่งใดบกพร่องก็แก้ไขก่อน ถ้าสิ่งใดเป็นผลดีจึงทรงนำไปปฏิบัติ โรงเรียนทดลองนี้เรียกว่า "โรงเรียนเร็ว" ¹ สิ่งสำคัญอย่างหนึ่งก็คือทรงแต่งแบบเรียนเร็วขึ้นใช้แทนแบบเรียนหลวง 6 เล่มเดิม ซึ่งแบบเรียนเร็วนี้เด็กเรียนรู้ได้รวดเร็วกว่า เป็นหนังสือที่ใช้กันแพร่หลายมาจนถึงต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ² สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงถือว่าเป็นเหตุการณ์สำคัญในวงการศึกษาทรงนิพนธ์ไว้ว่า

ปีชวด 2431 ได้มีการเปลี่ยนแปลงอันนับว่าเป็นการสำคัญในการศึกษาอย่าง 1 คือเปลี่ยนตำราเรียนหนังสือไทย เลิกสอนตามแบบเรียน 6 เรื่อง ของพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย) มาใช้แบบเรียนเร็วซึ่งกรมศึกษาธิการแต่งขึ้นใหม่ ³

กรมศึกษาธิการในระบายนั้นได้ทำหน้าที่ตรวจ เลือกรายวิชาเรียน มีการตั้งพนักงานสำหรับคัดเลือกแบบเรียนที่มีคุณภาพและออกประกาศรับรองให้ แต่จะเห็นว่าตำราเรียน

¹ หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล, พระประวัติลูกเลา (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์ 2505), หน้า 13.

² ศรี อมาตยกุล, พระประวัติสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ รายชื่อหนังสือพระนิพนธ์, จัดพิมพ์ในงานฉลองวันประสูติครบรอบ 100 ปี วันที่ 21 มิถุนายน พ.ศ. 2505, (นครหลวงฯ : กรมศิลปากร 2505), หน้า 3.

³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, ประวัติสังเขปการศึกษาปัจจุบัน, ภาคที่ 1, หน้า 35.

เหล่านั้นก็ยังเป็นวิชาเบื้องต้น คือ เขียนหนังสือถูก ระบุเลขชั้นคำ ๆ เพราะ "เป็นวิชาต้องการในตัวเสมียนแลพนักงานทั่วทุกกรมหมดเหมือนกัน" ¹ แมกรมศึกษาธิการจะได้อสอบถามว่าควรจะมีเพิ่มเติมวิชาอย่างใดขึ้นอีก หรือแก้ไขวิชาที่สอนอยู่ ก็ไม่มีหน่วยงานใดแจ้งความประสงค์ แต่ใน พ.ศ. 2434 เริ่มขยายความรู้อบรมตัวมากขึ้น คือมีความรู้ทางวิทยาศาสตร์ เช่น สรีรศาสตร์และดาราศาสตร์ ในชั้นสูง ²

3. การวางระเบียบและแนวปฏิบัติราชการในกรมธรรมการ เป็นต้นวางระเบียบข้อบังคับตำแหน่งหน้าที่สำคัญสำหรับเสมียน พนักงาน การเลื่อนตำแหน่ง การลาออก การลงโทษ ซึ่งได้ถือเป็นหลักปฏิบัติต่อมา นอกจากนี้ยังได้วางแบบแผนในด้าน

3.1 การตรวจโรงเรียน

3.2 การทำรายงานการศึกษาประจำปี ถวายพระมหากษัตริย์

3.3 การกำหนดรางวัลเพื่อเป็นกำลังใจแก่ผู้ทำความดี เช่น นักเรียน เรียนดี ครูสอนดี โรงเรียนที่ปฏิบัติตามระเบียบของกรมศึกษาธิการ ³

4. การริเริ่มขยายการศึกษาออกไปสู่ประชาราษฎร์สามัญ เป็นโครงการที่ทรงคิดขึ้นตั้งแต่ พ.ศ. 2429 แล้ว ในขณะที่ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกรมธรรมการ ได้ทรงขอ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 5 ปลายพระหัตถ์กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 5 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 109.

² ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ หน้า 93-94 กล่าวว่าเป็นเพียงกำหนดในพระราชบัญญัติเท่านั้น

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 5 เบ็ดเสร็จศึกษาธิการ แผ่น ศ.1/4, ศ.1/9, ศ.1/10, และครุอง ศยามานนท์ "พระกรณียกิจทางการศึกษาของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ และพระประวัติลูกเธอ" (พระนคร . โรงพิมพ์คุรุสภา, 2507), หน้า 183.

พระกรุณาให้ขุนรกรโกศลไปค้ำงานการศึกษาที่ญี่ปุ่น ปรากฏว่าในขณะที่ญี่ปุ่นก้าวหน้าไปถึง
 ชั้นจัดการศึกษาประชาบาลแกรษฎร โดยรวมมื่อกับประชาชนในแต่ละท้องถิ่นจัดการศึกษา
 กันเองแล้ว สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพไต่หูลเกล้าฯ ถวายความคิดนี้แก่พระบาท
 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ใน พ.ศ. 2430 หลังจากที่โรงเรียนหลวงสำหรับราษฎรในกรุงเทพฯ¹
 ไต่แพร่หลายบางแล้ว สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงเห็นว่าสมควรจะจัดไต่แพร่
 หลายตามหัวเมือง โดยรวมมื่อกับฝ่ายมหาดไทยจัดการไปพร้อม ๆ กัน โดยเฉพาะผู้วาระช-
 การเมืองเป็นบุคคลสำคัญที่สุดในการเลือกทำเลที่ตั้ง หากครูสอน ออกคำสั่ง แกรกรมการที่
 เป็นตำแหน่งขรรกรมการในเมืองออกตรวจราชการปฏิบัติกรเรียน การสอน ส่วนกรมศึกษาธิ-
 การ มีหน้าที่คานวิชาการ หลักสูตร และที่ปรึกษาเฉพาะกรณี

ในการนี้ไต่รับพระบรมราชานุญาตเห็นชอบที่จะให้จัดโรงเรียนหลวงตามหัวเมือง
 คั้งนั้น สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพจึงเชิญบรรดาผู้วาระราชการหัวเมืองต่าง ๆ เขา
 มาในกรุงเทพฯ เพื่อชี้แจงและหารือ ซึ่งผู้วาระราชการเมืองทุกคนยินดีและเต็มใจ ไต่ยัง
 ไต่อาจทำความเข้าใจกันคั้งกันหลักการ จึงไต่ร่างจดหมายชี้แจงการที่จะตั้งโรงเรียนตาม
 หัวเมืองส่งไปให้ผู้วาระราชการทุกหัวเมืองอีกที่หนึ่ง และหูลเกล้าฯ ถวายไต่หอดพระเนตร
 เมื่อวันที่ 18 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 109 ในโครงการนั้นจะเห็นว่า หน้าที่ผู้วาระราชการเมืองจะ
 คองเกี่ยวข้องโดยตรงกับกรมศึกษาธิการ โดยกำหนดไว้เป็นหัวขอคองหาก คือขอ 8 และ
 ขอ 9 กำหนดว่า

8.1 การเลือกอาจารย์ใหญ่ ไต่อยู่ในคูลพิณิจของผู้วาระราชการแล้วส่งผู้นั้นมาไต่
 กรมสอบสวนจนเห็นสมควร ถ้าหาไต่ได้ให้ขอมายังกรมศึกษาธิการ ทางกรมจะจัดส่งออกไป

8.2 อุปกรณการสอนและหนังสือ ผู้วาระราชการคองรับไปจากกรมศึกษาธิการ
 มอบไว้แก่อจารย์โรงเรียน จำหนายเงินไต่เทาไรให้ส่งกรมศึกษาธิการ

¹ โรงเรียนสำหรับราษฎรแห่งแรก คือโรงเรียนวัดมหรณพาราม และมีโรงเรียน
 อื่น ๆ ที่คองควยความอดหนุนของขาราชการ.

8.3 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะพระราชทานอุดหนุนปีละ 320 บาท ส่งบัญชีรายจ่ายยังกรมศึกษาธิการปีละครั้ง

8.4 ให้ส่งรายงานโรงเรียนปีละ 2 ครั้ง ที่แจ้งจำนวนนักเรียน ความรู้ ทัศนคติ ผู้ปกครองโรงเรียน และให้ความเห็นของคูวาราชการเมืองควย

8.5 กรมศึกษาธิการจะแต่งตั้งเจ้าพนักงานออกไปตรวจการโรงเรียนตาม หัวเมืองเป็นครั้งคราว คูวาราชการท้องถิ่นผู้ไปตรวจการได้พักและเลี้ยงดูเจ้างานตาม สสมควร

9. คูวาราชการมีอำนาจใช้กรมการตำแหน่งกรรมการในเมืองนั้นให้จัดการได้ ทุกอย่าง "ไม่ว่านักเรียนแรงอันใดในคูวาราชการเมืองนัก ถ้าคูวาราชการเมืองเอาใจใส่ ทำนบบำรุงควยใจเอื้อเฟื้อแล้ว การก็ควรที่จะเจริญได้ตลอด... บรรดารายงานหรือบัญชีซึ่ง จะส่งเข้ามา คูวาราชการเมือง จะบังคับให้ผู้ใดทำหรือให้ผู้ใดเป็นผู้มาชี้แจงต่อกรมศึกษา- ธิการก็ตาม ถ้าไม่มีสำคัญซึ่งจะประทับตราหรือลงนามคูวาราชการเมืองมาแล้วเจ้าพนักงาน ก็จะไม่ฟังเอาเป็นราชการไม่ได้..."¹

การวางโครงการนี้เป็นแนวความคิดทันสมัยที่จะเริ่มกระจายอำนาจการศึกษา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวสนับสนุนคานการ เงินอย่างเต็มที่ รัะยะนั้นไม่มีอุปสรรคเรื่อง การจัดสรรงบประมาณ ถ้าทำโครงการนี้ได้ในระยะนั้นจะเป็นการ เริ่มต้นการศึกษาที่สำเร็จ ไปแล้วครั้งหนึ่ง การวางหลักเกณฑ์ หน้าที่ให้คูวาราชการ เมืองหรือฝ่ายมหาดไทยได้เกี่ยว ข้องกับการศึกษาอย่างเต็มที่ แสดงถึงอำนาจในสมเด็จพระยาจักรพรรดิราชานภาพตั้งแต่ เริ่มตน ถึงแม้จะประกาศแต่งตั้งเสนาบดี หมักคิดเท่าเทียมกัน แต่ก็เป็นที่ทราบกันว่า

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 5, ศ.1 เบ็ดเสร็จศึกษาธิการ (1-18) ร.ศ. 105-117 เลม 1 แฟม ศ.1/5.

สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพนั้นไม่ทรงเป็นแค่เสนาบดี มีผู้เขียนไว้ว่า เปรียบเสมือนที่ปรึกษาโดยพฤตินัยของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวควย ราวกับอัครมหาเสนาบดี

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะทรงแต่งตั้งให้สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ เป็นอัครมหาเสนาบดี หรือนายกเสนาบดี โดยเปิดเผยทางราชการไม่ได้ และราชการของกระทรวงต่าง ๆ ที่เป็นราชการสำคัญ ก่อนที่จะทรงนำออกรับสั่งในการที่ประชุมเสนาบดี ก็ทรงส่งมาให้สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงและถวายความเห็นก่อนทุกเรื่อง ¹

บทบาทของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพนั้น ไม่ว่าจะทรงดำรงตำแหน่งใด ก็เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยจนดูเหนือกว่าเสนาบดีอื่น ความซื่อปรากฏในสมัยหลังในพระราชหัตถเลขาว่า

แต่กรมดำรงเหมือนตราพระราชสีห์ใหญ่ กรมหลวงเทเวศร์เหมือนตราบัวแก้วใหญ่ จะประทับแห่งใดก็ต้องอ้างพระบรมราชโองการ คนเช่นนี้ใครมาหา ก็เหมือนกับไต่เต่า ²

จริงอยู่ บทบาทของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพที่จะสนับสนุนข้ออ้างดังกล่าวนี้มีอยู่มาก ในสมัยที่ท่านทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีมหาดไทย แต่กิจการที่ท่านได้ทรงกระทำ

¹ พระยาอมตยาธิบดี, "เรื่องมหาดไทย" อนุสรณ์เนื่องในงานฉลองวันทีระลึกสถาปนากระทรวงมหาดไทยครบรอบ 60 ปีบริบูรณ์ พ.ศ. 2435-2495 หน้า 93-94

² สุลักษณ์ ศิวรักษ์, เรื่องสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2501), หน้า 6-7 และบุตรีธิดา และครอบครัวเจ้าพระยายมราช, สำเนาพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงเจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) กับประวัติเจ้าพระยายมราช, (พระนคร : โรงพิมพ์บำรุงธรรม, 2482) หน้า 121.

มาตั้งแต่เป็นผู้บัญชาการกรมทหารมหาดเล็กและเสนาบดีกรมธรรมการก็ได้รับความไวพระทัย และได้รับพระราชดำรัสชมเชยตลอดมา จึงเรียกได้ว่า ทรงมีอำนาจพิเศษในกลุ่มเสนาบดีมานานแล้ว แต่เป็นที่มาเสียขายอย่างยิ่ง ระยะเวลาที่ท่านดำรงตำแหน่งเสนาบดีกรมธรรมการน้อยเกินไป ทำให้ประเทศไทยต้องดำเนินนโยบายหามิตรดวงคู่อย่างน่าจอกับฝรั่งเศษ ในระยะนั้นประเทศรัสเซียกำลังทวีความสำคัญมากขึ้น ภาวะสำคัญที่รีบด่วนในขณะนั้นก็คือ ความจำเป็นต้องผูกสัมพันธ์ไมตรีเพื่อการเมืองระหว่างประเทศ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงมีภาระเกี่ยวกับการเตรียมรับเสด็จองค์รัชทายาทรัสเซีย ใน พ.ศ. 2433 และ พ.ศ. 2434 ก็ต้องเสด็จแทนพระองค์ไปยังประเทศรัสเซียและทวีปยุโรป ต้องหังภาระทางจัดการศึกษาชั่วคราว และเมื่อกลับมาก็ได้มีการสับเปลี่ยนตำแหน่งบริหารเพื่อความเหมาะสม ทำให้พระองค์ต้องไปทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีมหาดไทย ใน พ.ศ. 2435 หน้าที่ที่เสด็จกลับ โครงการที่ต้องละทิ้งเสียกลางคันคือ โครงการขยายการศึกษาไปทั่วเมืองทั้งไกลแล้ว โครงการตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูเพื่อให้ไปเป็นครูสอนตามโรงเรียนต่าง ๆ ทรงติดต่องานครูฝรั่งไว้ โครงการตั้งโรงเรียนสำหรับสตรีซึ่งได้ทรงปรึกษากับพระวรวงษาเทวีไว้ พระวรวงษาเทวี จะทรงออกเงินช่วย แต่เมื่อทรงผละจากงานด้านการศึกษาเสียกลางคัน ทั้ง ๆ ที่เป็นระยะขยายตัว โครงการเหล่านี้ต้องชะงักงันไปหมด บุคคลอื่นไม่สามารถรับช่วงนโยบายได้ทันที เพราะต้องศึกษางานใหม่ โดยเฉพาะเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ซึ่งย้ายมาจากกระทรวงเกษตราธิการ ไม่เคยเกี่ยวข้องกับกระทรวงธรรมการมาก่อนเลย และในสมัยนั้นยังไม่มีกรมมอบหมายงานซึ่งกันและกัน การศึกษาซึ่งควรจะเจริญแพร่หลายในระยะเริ่มตั้งเป็นกระทรวงต้องหยุดชงักชั่วคราว การได้รับพระบรมราชโองการกระทัณฑ์นักรู้จักตกพระทัยและเสียขายเกี่ยวกับการศึกษาที่ไฟทรงทุ่มเทเอาใจใส่ไว้มาก แม้กระนั้นก็ยังทรงหวังว่าพระองค์อาจจะได้มาทำงานในด้านการศึกษาอย่างเดิม ทรงแสดงความรู้สึกไว้วา

การที่ข้าพเจ้าต้องย้ายจากกระทรวงธรรมการไปเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย พระเจ้าอยู่หัวมิได้ตรัสถามความสมัครของข้าพเจ้าหรือแม่ตรัสบอกให้เตรียมตัวก่อน บางทีจะเป็นด้วยทรงสังเกตเห็นข้าพเจ้ารักกระทรวงธรรมการอยู่มาก

ถาตรัสถามก็จะทูลขอตัวหรือขอไต่ถอนมันไปต่าง ๆ จึงตรัสสั่งโดยไม่ไต่ถามเลย
 ที่เดียว... ต่อมาในเดือนเมษายนนั่นเอง วันหนึ่งมีรับสั่งให้หาข้าพเจ้าเข้าไป
 เฝ้าในทึรโหลฐาน ข้าพเจ้าได้มีโอกาส จึงกราบบังคมทูลปรับทุกขวา ตั้งแต่
 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ข้าพเจ้าก่อสร้างกระทรวงธรรมการมา ใจของ
 ข้าพเจ้าก็ตั้งอยู่แต่ในราชการกระทรวงนั้น นี้กว่าตาโปรดให้อยู่ในราชการกระทรวง
 ธรรมการต่อไปคงจะสามารถจัดให้ดีได้... พระเจ้าอยู่หัวตรัสตอบว่าใน
 ส่วนพระองค์ทรงเชื่อแน่ว่าข้าพเจ้าคงจะสามารถจัดกระทรวงธรรมการให้ดีไป
 แต่การบ้านเมืองสำคัญกว่านั้นยังมีอยู่ บางที่ข้าพเจ้าจะยังมีได้คิดไปถึงควยต่าง-
 ประเทศกำลังตั้งพรรคการเมืองไทยอยู่แล้วตาเราประมาณไม่จัดการปกครองบ้าน
 เมืองเสียให้เรียบร้อยปล่อยให้หละหลวมอย่างเช่นเป็นอยู่เข้าไป เห็นจะมีภัยแก่
 บ้านเมือง บางที่อาจถึงเสียอิสรภาพของเมืองไทยก็เป็นได้ ถ้าบ้านเมืองเสีย
 อิสรภาพแล้ว กระทรวงธรรมการจะได้อยู่ได้หรือ การรักษาระราชอาณาเขต
 ควบคุมจัดการปกครองบ้านเมืองให้เป็นระเบียบเรียบร้อย จึงเป็นการสำคัญกว่า
 มาก การนั้นตกอยู่ในหน้าที่กระทรวงมหาดไทยยิ่งกว่ากระทรวงอื่น เพราะ
 หัวเมืองทั้งปวงขึ้นอยู่ในกระทรวงมหาดไทยโดยมาก ไต่ทรงพิจารณาหาตัวผู้ซึ่ง
 จะเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยให้จัดการไต่ตั้งพระราชประสงค์มานานแล้ว
 ยังหาไม่ได้ จนกระทั่งทรงสังเกตเห็นว่าความสามารถของข้าพเจ้าเหมาะแก่
 ตำแหน่งนั้น จึงไต่โปรดฯ ให้ายจากกระทรวงธรรมการไปเป็นเสนาบดีกระทรวง
 มหาดไทย ซึ่งข้าพเจ้ามีความวิตก เพราะยังไม่คุ้นเคยกับราชการกระทรวง
 มหาดไทยนั้น ก็เป็นธรรมดาแต่พอจะทรงช่วยได้... ถ้าข้าพเจ้ามีความ
 ลำบากอย่างไร ก็ทูลปรึกษาหารือเป็นส่วนตัวไต่ตามใจอีกโสดหนึ่ง... จึง
 กราบบทูลรับว่าจะพยายามสนองพระเดชพระคุณตามพระราชประสงค์โดยเต็มกำลัง
 และสติปัญญา ขอพระราชทานพรไว้อย่างหนึ่งแต่ว่าตาทรงพระราชดำริเห็น

วาชภาพเจ้าจะทำการไปไม่สำเร็จ ขอให้โคกลับไปทำราชการกระทรวงธรรม-
การตามเดิม ก็ทรงสัญญาตามประสงค์¹

ถึงแม้จะทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยแล้ว แต่ก็ยังสนพระทัยใน
กิจการศึกษาของชาติต่อมา และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมอบหมายให้
เป็นที่ปรึกษาเกี่ยวกับกิจการนี้ในบางครั้ง เช่น ทรงรับพระบรมราชโองการเป็นพระจัด
การศึกษาหัวเมืองร่วมกับกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ใน พ.ศ. 2441 ซึ่งเจ้าพระยาภาสกร-
วงศ์ เป็นเสนาบดีกระทรวงธรรมการนั่นเอง ความชื่นชมของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ต่อผลงานของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพพระยะเป็นเสนาบดีกรมธรรมการจะเห็นได้
จากพระราชดำรัสในที่ประชุมเสนาบดีสภาเกี่ยวกับการจัดการศึกษาในหัวเมือง เมื่อวันที่
26 กันยายน ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2441) พระราชดำรัสนั้น ยังแสดงความหนักพระทัยใน
ระบบการศึกษาที่เป็นอยู่ในระยนั้นควยว่า

การที่จะตั้งให้เป็นรูปขึ้นนั้น ตามที่กรมหมื่นดำรงไคเริ่มไว้ก็ดีหนักหนาแล้ว
แต่จะเอาเป็นหลักฐานสำหรับจัดทั่วไปในพระราชอาณาเขครไม่ได้ ครั้นต่อมา
เจ้าพนักงานก็ทำไปตามแบบที่กรมหมื่นดำรงตั้งไว้ั้น แต่เป็นควยเข้าใจผิดไป
ฤทำตามแบบไม่ได้ ถ้าเพื่อจะลงตัวเอง คือ หาแต่คะแนนโรงเรียนให้ได้
มาก ๆ ... ฉะนั้นโรงเรียนที่มีอยู่บัดนี้ก็เป็นแต่มีจำนวนไม่มีความจริงอยู่ในนั้น
และการที่กรมศึกษาธิการจัดต่อมาจนบัดนี้ ก็เป็นแต่คืเหาที่ทำมาแตกอนแล้ว,
ไม่คียิ่งไปอีกเหมือนหนึ่งไม้กระถางซึ่งไม้ันโต จนเต็มกระถางแล้ว ก็ไม่ออก
งามขึ้นไปได้อีก²

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เทศาภิบาลเฉพาะ,
ภาค 1, ฉบับพิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระยาอรรณภะวีสุนทร
พ.ศ. 2503, (พระนคร : บริษัทสาขารณูปโภค จำกัด, 2503), หน้า 6-8.

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 5, เล่ม 1 ค. 12 จัดการ
ศาสนาและการศึกษา 1-11 ร.ศ. 110-18 แฟ้ม ศ.12/7 รายงานการประชุมพิเศษ
วันที่ 26 กันยายน ร.ศ. 117.

กวางไคว่ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงเป็นผู้วางรากฐานการศึกษาของชาติที่สำคัญผู้หนึ่ง ถึงแม้ในระบายนั้นยังไม่ได้ทรงแต่งตั้งและยกฐานะกรมธรรมการเป็นกระทรวงธรรมการก็ตาม แต่การวางแผนแผนการบริหารงานและการวางรากฐานการศึกษา ก็ได้มีเสนาบดีกระทรวงธรรมการที่รับตำแหน่งสืบต่อ ๆ กันมาได้รับช่วงนโยบายของท่านไว้อย่าง แต่การบริหารงานของเสนาบดีกระทรวงธรรมการสมัยต่อมาจะบริหารงานเป็นไปตามพระราชประสงค์ของพระองค์พระมหากษัตริย์ใดคนหนึ่งหรือไม่เพียงใดนั้น จะได้อธิบายถึงในตอนต่อไป.

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย